

ZAPOŠLJAVANJE ROMA I ROMKINJA U CRNOJ GORI

zakonska regulativa, stavovi poslodavaca, dobre prakse

© Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM)

Izdavač:

Centar za demokratiju i ljudska prava - CEDEM (www.cedem.me)

Za izdavača:

Mr Nenad Koprivica

Pruredili:

Prof.dr Miloš Bešić

Marija Vuksanović

Lektura i korektura:

Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM)

Dizajn i grafika:

Copy Center, Podgorica

Publikacija predstavlja dio projekta **Podsticanje mogućnosti zapošljavanja Roma na lokalnom nivou** koji sprovodi Centar za demokratiju i ljudska prava (CEDEM) u saradnji sa Opštinom Nikšić, a uz podršku **Ambasade SR Njemačke u Crnoj Gori**. Imenice u tekstovima, pisane u muškom rodu, odnose se i na ženski rod. Sadržaj Izvještaja predstavlja isključivu odgovornost autora i ne odražava nužno stavove Ambasade SR Njemačke u Crnoj Gori.

Sadržaj

Uvod – socijalni, politički i pravni kontekst.....	4
Stavovi poslodavaca prema zapošljavanju Roma - dizajn istraživanja, ključni ciljevi i metodologija	7
Osnovni podaci o preduzećima obuhvaćenih istraživanjem.....	8
Stavovi o problemima poslovanja i nezaposlenosti u Crnoj Gori.....	10
Problemi zapošljavanja pripadnika romske zajednice	
Ključni analitički nalazi istraživanja.....	18
Primjeri iz prakse.....	19
Bugarska: mjere javne politike i izvori finansiranja	19
Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Sjeverne Irske: Lokalna tijela za zapošljavanje Roma, primjer-Ealing vijeća, Zapadni London.....	20
Španija: Socijalna politika u funkciji rješavanja položaja Roma.....	21
Srbija: Institucionalni okvir za rješavanje problema Roma - uloga Kancelarije za inkluziju Roma AP Vojvodine.....	22
Zaključci i preporuke.....	23

Uvod – socijalni, politički i pravni kontekst

Društveno siromaštvo i problemi sa kojima se suočavaju države u procesu tranzicije predstavljaju značajne prepreke punom ostvarivanju ljudskih prava Roma i Romkinja i realizovanju mjera za unaprjeđenje njihovog položaja. Nedostatak održivih rješenja u oblasti obrazovanja i zapošljavanja vodi generacijskom siromaštvu koje se ne može prevazići bez primjene adekvatnih mjera afirmativne akcije. Sa druge strane, diskriminacija i odsustvo šire društvene solidarnosti predstavljaju prepreku primjeni afirmativnih mjera. Stavovi romske zajednice i stavovi poslodavaca, kao i primjeri rješavanja problema Roma u drugim lokalnim zajednicama, stoga, predstavljaju ključnu osnovu za osmišljavanje cjelovitih, ekonomičnih i djelotvornih modela njihove ukupne integracije.

Ključni problemi romske populacije u Crnoj Gori prepoznati su Vladinim strateškim dokumentima. Ključni dokumenti kojima je Vlada Crne Gore prepoznala probleme Roma i identifikovala ključne aktivnosti kako bi se njihov položaj poboljšao su:

- Strategija za poboljšanje položaja Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2008 – 2012.
- Strategija za poboljšanje položaja Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2012 – 2016.
- Nacionalna strategija zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa 2012 – 2015.
- Akcioni plan zapošljavanja i razvoja ljudskih resursa za 2014. godinu

I pored postojećih strategija i akcionih planova koje realizuju nadležne institucije, postoje ozbiljni problemi u procjeni efekata svih realizovanih mjera. Najprije, jedan od ključnih problema jeste procjena o broju Roma u Crnoj Gori. Procjene se kreću od 2600 do 20 000 Roma. Upoređivanje Popisa iz 2003. i 2011. ukazuje da se broj pripadnika romske populacije povećao sa 2601 na 8305 lica, a ovaj podatak ukazuje na neprecizno (možda i tendenciozno) evidentiranje na osnovu Popisa iz 2003. godine, prije nego li na *demografsku eksploziju* koja se potencijalno desila za tih osam godina. Poseban problem prilikom evidentiranja broja Roma u Crnoj Gori tiče se njihovog pravnog statusa. Veliki broj Roma, naime, nema državljanstvo ili drugu dokumentaciju koja ih kvalifikuje za popisivanja (i konsekvantno bilo kakvu procentualnu kalkulaciju). No, nemali broj istraživanja i procjena, prije svega nevladinih organizacija, su manje više saglasni oko ključnih podataka kada je riječ o obrazovanju i zapošljavanju. Tako se ističe da tek svako četvrto dijete romske populacije upisuje školu, dok je gotovo svaki drugi pripadnik-ca romske populacije nezaposlen. Ističe se, takođe, da je siromaštvo kod pripadnika romske populacije 4 do 5 puta izraženije nego kod većinske populacije.

S obzirom na velike probleme u estimaciji realnih brojeva kada je riječ o zvaničnoj statistici, CEDEM je 2013. godine realizovao anketno istraživanje na reprezentativnom uzorku pripadnika romske populacije sa ciljem da se na bazi estimacije (koja uključuje relativno malu grešku mjerenja) dođe do relevantnih podataka.

Podaci iz ovog istraživanja ukazuju na sljedeće:

1. 57 % Roma koji žive u Crnoj Gori nemaju državljanstvo (konsekvantno, oni i ne mogu da ostvaruju veliki broj prava kao nedržavljeni)
2. 47% romske populacije živi u Podgorici, 37% u Nikšiću i 16% u Beranama (broj Roma u ostalim opštinama je veoma mali)
3. Romska populacija u Crnoj Gori je demografski 'mlada', tačnije, 57% Roma u Crnoj Gori su mladi od 35 godina.
4. 36% Roma nema nikakvo obrazovanje, a identičan broj ima nezavršenu osnovnu školu. 22.5% ima završenu osnovnu školu, 3.1% III stepen srednje škole i 2.2% je završilo četvorogodišnju srednju školu. Samo 0,3% pripadnika romske populacije ima više i visoko obrazovanje.

5. Oko 95% Roma nema definisano zanimanje.
6. Od svih Roma preko 91% živi u segregiranim romskim naseljima
7. 43.6% romske djece, koja su u školskom uzrastu, ne pohađaju školu (ovaj podatak je daleko informativniji nego sam zvanični podatak da ¼ ne upisuju školu).
8. Kada je stambena situacija u pitanju, svi indikatori su veoma nepovoljni.
9. 22.7% romskih domaćinstava nema nikakve prihode, 5.9% ima prihode manje od 50 EUR mjesečno, 18% ima prihode 100 do 150 eura. Do 200 eura mjesečno ima oko 14% domaćinstava. Potom slijede oni sa primanjima od 201 do 250 eura (8%), a manje od 5% je onih sa primanjima od 251 do 300 eura i od 301 do 350. Mali je broj domaćinstava sa primanjima većim od 350 i od 400 eura i više (oko 2%).
10. Iako su veoma lošeg ekonomskog stanja, samo 28.6% romskih domaćinstva dobija sredstva materijalnog obezbjeđenja i pomoći (MOP-a)
11. Oni koji dobijaju sredstva MOP-a, u prosjeku dobijaju 114 eura mjesečno.
12. Preko 85% romskih domaćinstava ne dobijaju jednokratnu novčanu pomoć.
13. Kad primaju jednokratnu pomoć, taj iznos u prosjeku iznosi 50 eura.
14. Preko 97% Roma ne koristi usluge besplatnih dnevnih obroka koje dodjeljuje opština.
15. Iako imaju natprosječno veliki broj djece u domaćinstvima, gotovo 80% romskih domaćinstava ne prima dječiji dodatak.
16. Kada primaju dječiji dodatak, to je u prosječnom iznosu od 57 eura mjesečno.

Poseban i jedan od najvećih problema (pored socijalnog položaja i obrazovanja) pripadnika romske populacije jeste nezaposlenost. Kada je o ovom problemu riječ, istraživanje CEDEM-a iz 2013. godine ukazuje na sljedeće:

1. Procjena je da je 88% Roma nezapošljeno. Od njih, 64% kaže da traži posao, dok 24% nezapošljenih kaže da ne traži posao. Od ostalih, oko 8 % je zapošljeno u javnom sektoru. 1.5% u privatnom sektoru, a oko 2.5% je samozaposleno. Od zapošljenih, stalni radni odnos ima samo 5.9% Roma.
2. Od svih pripadnika romske populacije samo je 0.7% izjavilo da su primili finansijsku pomoć za samozapošljavanje (dakle, ova mjera iz Akcionog plana nije implementirana na 99.3% Roma).
3. Preko 90% Roma nije nikada radilo privremene i/ili sezonske poslove na poziv opštine i/ili Zavoda za zapošljavanje (dakle, ova mjera iz Akcionog plana je implementirana na 10-tak % Roma).
4. Preko 90% pripadnika romske populacije nikada nije učestvovalo u programima stručnog osposobljavanja, dokvalifikacije ili bilo kojeg drugog vida obuke (i ova mjera iz Akcionog plana je efektivno realizovana na 10-tak% Roma, iako se u Strategiji eksplicitno konstatuje da je obrazovanje Roma jedan od ključnih problema).

Podaci koji su dobijeni istraživanjem stavova romske populacije nisu u skladu sa podacima koje obezbjeđuju zvanične institucije. Tako se, na primjer, na osnovu popisa ističe da je u Crnoj Gori ukupno 1118 nezaposlenih lica pripadnika RE zajednice. Podatak nije precizan iz razloga što veliki broj pripadnika romske zajednice nije registrovan u Crnoj Gori na bilo koji način, uključujući i kroz broj nezaposlenih na evidenciji Zavoda za zapošljavanje.

Aktuelna Strategija Vlade Crne Gore (2012 – 2016) kao ključne probleme zapošljavanja Roma identifikuje: nedostatak obrazovanja i stručne osposobljenosti; nedostatak ličnih isprava (što je preduslov za korišćenje usluga u oblasti zapošljavanja); teška ekonomska i socijalna situacija zbog koje nijesu u prilici da prihvataju duže programe osposobljavanja i obrazovanja; diskriminacija i neprihvatanje od strane većinske populacije i poslodavaca; život u nesigurnim i nestandardizovanim prebivalištima; nedostatak garancija u vidu nekretnina i žirana za podizanje kredita; slaba informisanost; negativni aspekti sopstvene tradicije; nepostojanje povjerenja u institucije sistema; nedostatak kadrova za edukaciju

pripadnika ove populacije; socijalna izolacija i nedostatak socijalnih vještina. Sa druge strane, na osnovu analize NVO ROM ističe se da su ključni problemi zapošljavanja Roma:

- Neriješen pravni status
- Nizak obrazovni nivo /neusklađenost potreba tržišta rada i radnih vještina
- Nedovoljno interesovanje za uključivanje u APZ
- Neformalno zapošljavanje (siva ekonomija)
- Ograničena ponuda radnih mjesta za Rome i Egipćane
- Predrasude poslodavaca (19% spremno da zaposli Roma ili Egipćana, Anketa poslodavaca 2012.)
- Sistem subvencija za zapošljavanje pripadnika romske i egipćanske populacije koristi samo kroz javne radove
- Nerazvijene preduzetničke inicijative (neispunjavanje uslova za dodjelu kredita).

U Vladinoj Strategiji je identifikovano 26 aktivnosti koje nisu kategorizovane, specifikovane i operacionalizovane u funkciji jasnog monitoringa i evaluacije. Na primjer, kao aktivnost se navodi *podrška razvoju porodičnog biznisa*, a ne navodi se koje su to mjere. Sa druge strane, gotovo svi indikatori za navedene aktivnosti su definisani preko kvantitativnih indikatora - brojeva, koji nisu i ne mogu biti jedini parametar efektivnosti sprovedenih aktivnosti. Najveći broj aktivnosti definisanih Strategijom su usmjerene na same Rome (dakle, nezaposlene) a mali broj mjera na poslodavce (one koji zapošljavaju).

Od aktivnosti usmjerenih na poslodavce identifikujemo eksplicitno samo dvije:

- Mjera br. 20: Sprovođenje informacione kampanje kod poslodavaca za prevazilaženje stereotipa i predrasuda pri zapošljavanju romske i egipćanske populacije
- Mjera br. 21: Stimulisanje poslodavaca za zapošljavanje pripadnika RE populacije, kroz sistem poslovnih i poreskih olakšica i subvencija za Rome i Egipćane preduzetnike i poslodavce koji zapošljavaju radnike romske i egipćanske nacionalnosti;

Kao indikatori efektivnosti aktivnosti br. 20 utvrđen je broj informativnih radionica i broj najava u elektronskim medijima, a za aktivnost br. 21 to je sistem poslovnih i poreskih olakšica i subvencija ustanovljen i koji se primjenjuje, kao i broj poslodavaca koji koriste subvencije. Kada je riječ o ovoj aktivnosti (br.21) nigdje nije identifikovano KOJE su to poreske olakšice i KOJE subvencije. Jednako, nismo uspjeli da pronađemo relevantne informacije da li su preduzećima ikada dodijeljene bilo kakve subvencije i olakšice za zapošljavanje Roma.

Akcioni Plan koji prati Strategiju Vlade je donijet 2013. godine. S obzirom na slabosti i nepreciznosti u definisanim 'aktivnostima' Strategije, očekivalo se da će Akcioni plan preciznije definisati instrumente i mjere koje će se sprovesti. Nažalost, Akcioni plan je od 26 Aktivnosti definisanih Strategijom jednostavno izdvojio pet, i diferencirao ciljeve i aktivnosti (identično kao u Strategiji), a prepisani su i indikatori iz Strategije. Jedini dodatak jeste kolona u kojoj se navodi finansijer navedenih aktivnosti. No, interesantno je pomenuti da Akcioni plan ima samo pet ciljeva (od kojih se dva odnose na poslodavce (stranica br.8 AP). Opet, ponavljamo da AP nije otklonio navedene slabosti Strategije, a najmanje je jasno koji su instrumenti i mjere, te koji je mehanizam monitoringa i implementacije AP.

U AP se međutim navodi da će redovno godišnje istraživanje poslodavaca koje sprovodi Zavod za zapošljavanje uključiti istraživanje stavova poslodavaca o predrasudama i stereotipima prema Romima, a ovo odgovara jednoj od dvije aktivnosti (br. 20) usmjerenoj na poslodavce koja je definisana Strategijom. Međutim, poslednja Anketa poslodavaca iz 2012. godine, uključuje samo jedan segment (br. 5.1.6, str. 53),

gdje se navodi da je zaposleno ukupno pet pripadnika romske zajednice i to u sektorima građevinarstva i komunalnih usluga. Takođe, u ovom istraživanju se navodi, bez navođenja procenata odgovora poslodavaca, da je spremnost poslodavaca za zapošljavanje Roma 'mali'. Takođe se navodi da bi taj 'mali' broj poslodavaca koji su spremni da zaposle Rome, njih zaposlio na poslovima na kojima nisu potrebne određene kvalifikacije. Ostatak ovog segmenta Izvještaja ispunjen je identifikacijom ključnih/uopštenih i već poznatih problema koji se tiču romske populacije (str.54).

Stavovi poslodavaca prema zapošljavanju Roma - dizajn istraživanja, ključni ciljevi i metodologija

Problem zapošljavanja Roma u osnovi ima **tri ključna aspekta**. Prvi se tiče samih pripadnika romske populacije (njihovo obrazovanje, motivacija, kvalifikacija, tradicija itd.) dok se drugi tiče institucionalne podrške i koordinacije između institucija države i NVO. Međutim, treći aspekt, ne manje važan, tiče se samih poslodavaca, dakle, onih koji zapošljavaju (u ovoj situaciji, Rome). Sa druge strane, **ne postoje relevantni podaci o tome koji su to ključni razlozi, i kakva je hijerarhija tih razloga kada je riječ o stavovima poslodavaca o zapošljavanju Roma**, što je ključni *ratio* za sprovođenje ovog istraživanja.

Osnovni ciljevi istraživanja realizovanog u periodu od 11. marta do 9. aprila 2015. godine su:

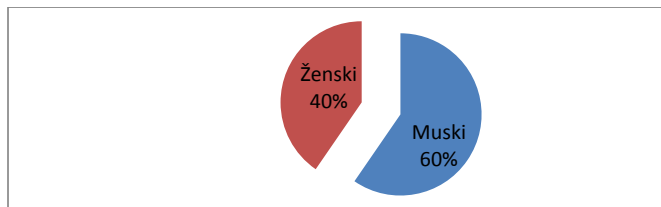
- Identifikacija osnovnih problema poslovanja preduzeća u Crnoj Gori;
- Utvrđivanje stepena socijalne odgovornosti preduzeća;
- Utvrđivanje stavova poslodavaca o mogućim mjerama koje država treba da preduzme u cilju rješavanja problema nezaposlenosti;
- Stavovi poslodavaca o romskoj populaciji koji uključuju sljedeće segmente:
 - Stavove o zapošljavanju Roma,
 - Stavove o diskriminaciji Roma,
 - Procjena položaja Roma u odnosu na zemlje regiona,
 - Identifikacija ključnih faktora nezaposlenosti Roma,
 - Prijedlog mjera koje država treba da preduzme u cilju poboljšanja zaposlenosti Roma,
 - Ključne prepreke zapošljavanja Roma u preduzećima.

Dizajn istraživanja podrazumijeva sljedeće:

- **Metod** – istraživanje je obavljeno anketnom metodom. Anketom smo obuhvatili ukupno 151 preduzeće na teritoriji čitave Crne Gore. Uzorkovanje je izvršeno metodom *conviniant sampling*.
- **Instrument** – za potrebe istraživanja formiran je poseban instrument Upitnik, sa ukupnim brojem od 12 pitanja i velikim brojem ajtema, uz 9 pitanja koja se odnose na karakteristike samih preduzeća. Ukupno smo operacionalizacijom dobili 77 varijabli. Instrument ima tri ključna dijela: prvi se tiče opštih informacija o preduzećima, drugi ispituje stavove poslodavaca o opštim problemima poslovanja i zapošljavanja, a treći se direktno tiče stavova o zapošljavanju Roma.
- **Mjerenje** – u instrumentu smo uglavnom koristili ordinalne ljestvice procjene Likertovog tipa. Manji broj pitanja bio je otvorenog tipa.
- U **obradi podataka** koristili smo specijalizovan softver i univarijantnu statistiku.

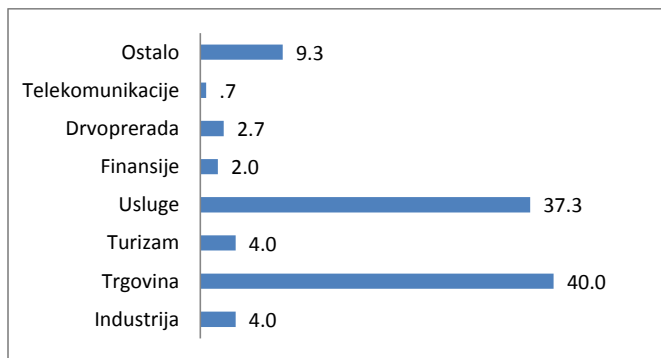
Osnovni podaci o preduzećima obuhvaćenih istraživanjem

Fig1. Polna/Rodna struktura ispitanika (predstavnik preduzeća)

Od svih anketiranih u preduzećima, 60% su muškog, a 40% ženskog pola/roda.

Fig 2. Sektor u kome preduzeće obavlja djelatnost

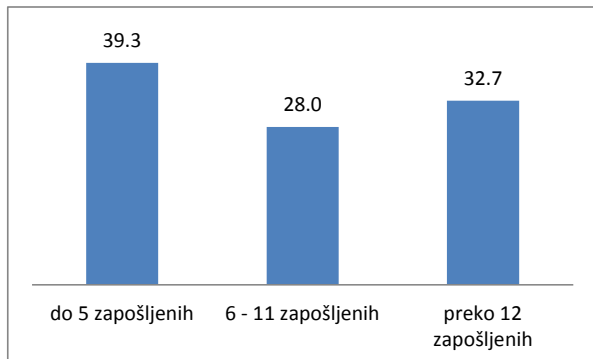
Najveći broj preduzeća obuhvaćenih istraživanjem obavljaju djelatnost u sektorima trgovine i usluga.

Fig 3. Ukupan broj zaposlenih

N	150	
Aritmetička sredina	44.19	
Medijana	7.00	
Standardna devijacija	207.47	
Skjunis	9.610	
Kurtosis	100.532	
Range	2315	
Minimum	1	
Maximum	2316	
Percentil		
es	25	3.00
	50	7.00
	75	16.25

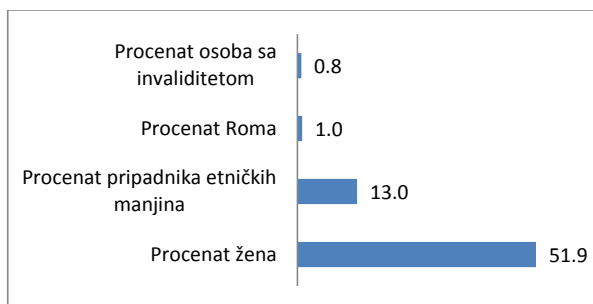
Preduzeća se veoma razlikuju po broju zaposlenih. Uzorkom su obuhvaćena i preduzeća sa samo jednim zaposlenim, ali i Elektroprivreda koja ima 2316 zaposlenih.

Fig 5. Broj zapošljenih u preduzećima po kategorijama

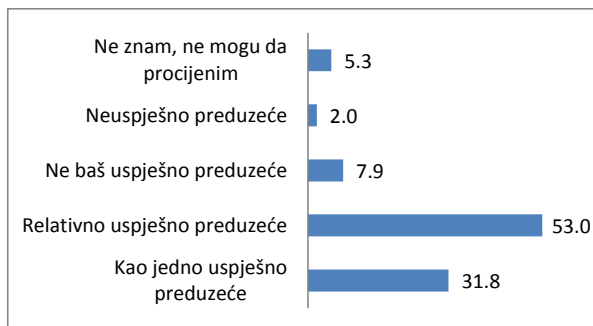
Usljed izrazito asimetrične distribucije po broju zaposlenih, sva preduzeća obuhvaćena uzorkom smo podijelili u tri grupe: do 5 zapošljenih, 6 do 11 zapošljenih, i preko 12 zapošljenih.

Fig 5. Procenat zapošljenih po kategorijama deprivacije

Od svih zapošljenih u preduzećima, u prosjeku je 51% žena, 13% pripadnika etničkih manjina, 1% pripadnika romske populacije i 0.8% osoba sa invaliditetom.

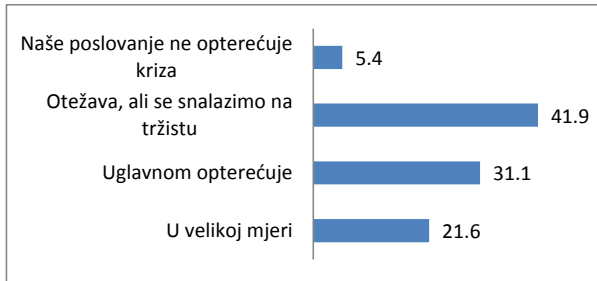
Fig6. Kako biste ocijenili Vaše preduzeće?

Najveći broj ispitanika/predstavnika preduzeća ocjenjuje vlastito preduzeće kao relativno uspješno i uspješno preduzeće.

Stavovi o problemima poslovanja i nezaposlenosti u Crnoj Gori

Fig 7. Posljednjih godina i u svijetu i u Crnoj Gori evidentna je kriza. U kojoj mjeri ekonomska kriza opterećuje rad Vašeg preduzeća?

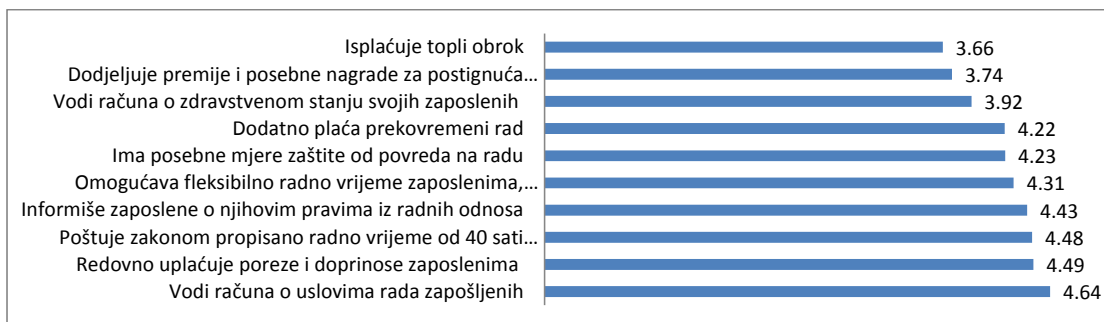
Veliki broj preduzeća ima problema sa posljedicama ekonomske krize.

Fig 8. Ključni problemi funkcionisanja preduzeća: Kumulativni % - ključni i izražen problem

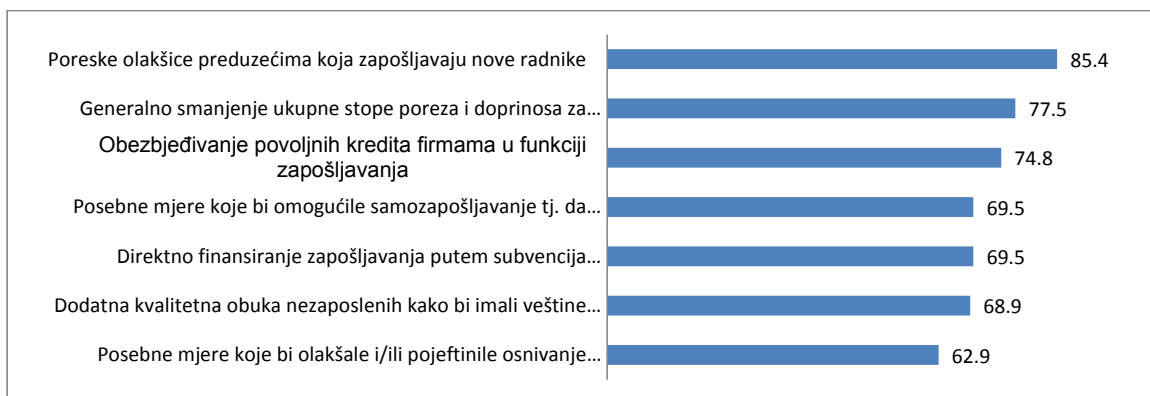
Dva najizraženija problema u funkcionisanju preduzeća su nedostatak izvora finansiranja i malo tržište.

Fig 9. Socijalna odgovornost preduzeća – Da li preduzeće redovno (aritmetička sredina na skali od 1 – nikada do 5 – redovno)

Ispitani predstavnici preduzeća u velikoj mjeri tvrde da su njihova preduzeća socijalno odgovorna.

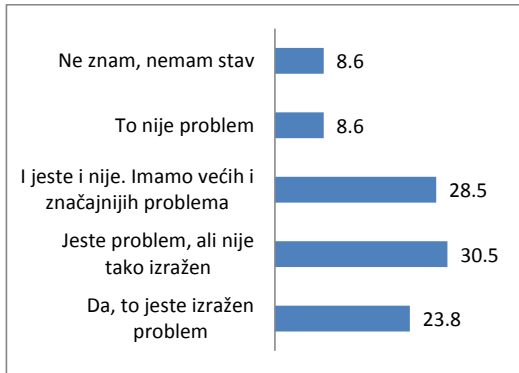
Fig 10. Kako riješiti problem nezaposlenosti u Crnoj Gori: Kumulativni % - ključne i važne mjere

Svaka mjera države u cilju olakšica/povlastica preduzećima je dobrodošla. Komparativno, poreska i kreditna politika je nešto što bi predstavnici preduzeća u najvećoj mjeri podržali.

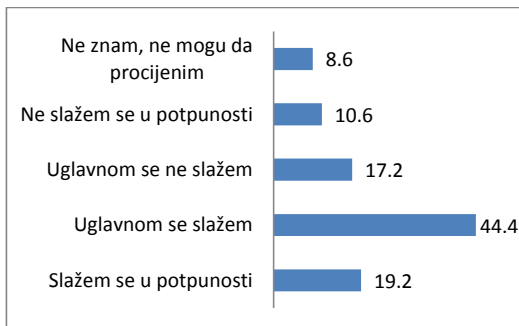
Problemi zapošljavanja pripadnika romske zajednice

Fig 11. Koliko je izražen problem zapošljavanja pripadnika romske zajednice?

¼ predstavnika preduzeća smatra da je zapošljavanje Roma izražen problem uz preko 30% onih koji ističu da to jeste problem, ali da nije naročito izražen.

Fig 12. Romi su u Crnoj Gori diskriminirani?

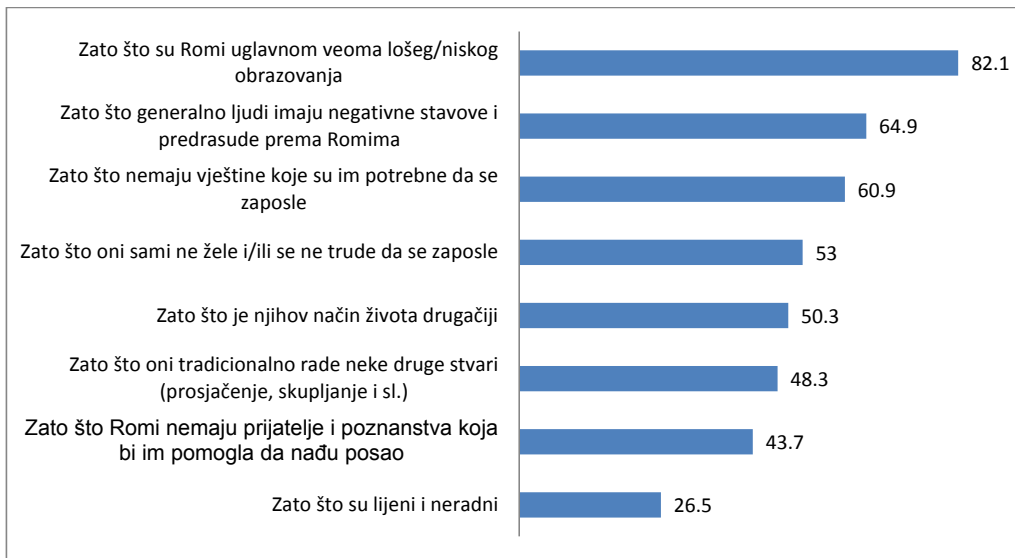
Veliki broj ispitanih predstavnika preduzeća smatra da u Crnoj Gori postoji manje ili više izražena diskriminacija pripadnika romske zajednice.

Fig 13. Položaj Roma u Crnoj Gori je u odnosu na zemlje regiona:

Zemlja	Bolji	Isti	Lošiji	Ne znam
Srbija	10.6	45.0	14.6	29.8
Makedonija	9.3	41.1	13.2	36.4
BiH	7.3	43.7	11.3	37.7
Kosovo	7.3	35.1	18.5	39.1
Albanija	7.9	33.1	18.5	40.4

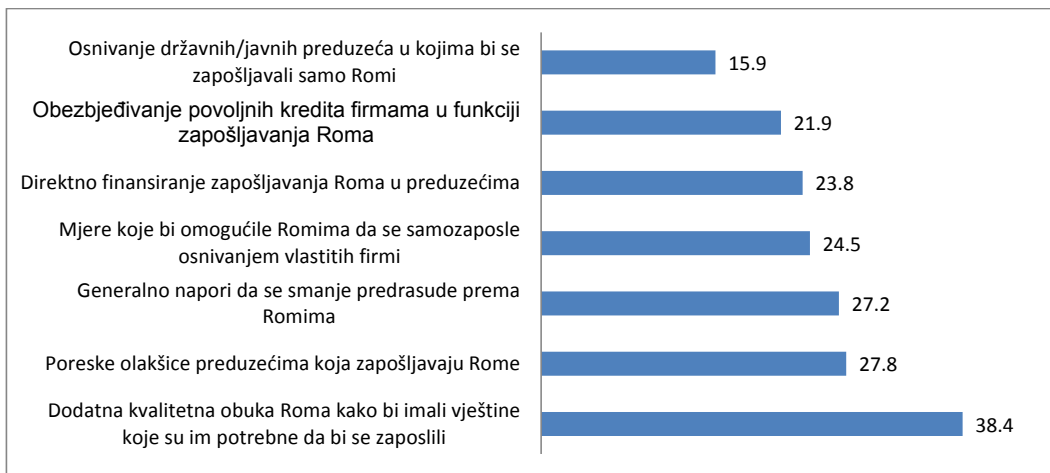
Predstavnici preduzeća procjenjuju da je položaj Roma u Crnoj Gori značajno bolji u odnosu na zemlje regiona.

Fig 14. Razlozi zbog kojih se Romi otežano zapošljavaju: Kumulativni % - ključni i značajan razlog

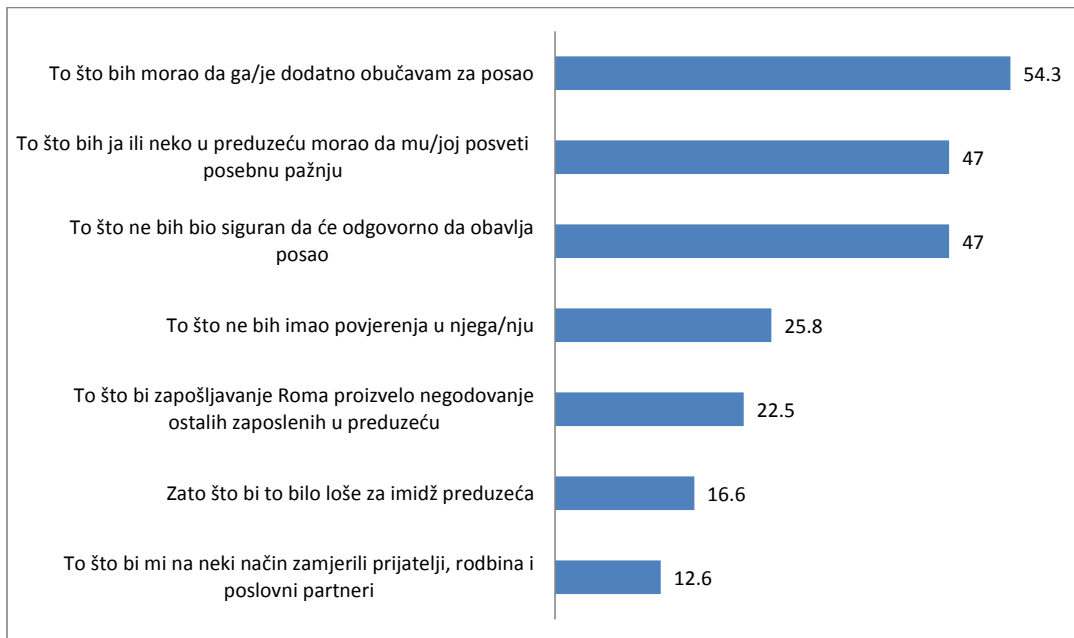
Kao ključni problem zapošljavanja predstavnici preduzeća identifikuju nizak nivo obrazovanja pripadnika romske zajednice.

Fig 15. Ključne mjere koje preporučuju poslodavci za zapošljavanje Roma %

Ključna mjera koju država treba da preduzme u cilju zapošljavanja Roma jeste njihova obuka i dokvalifikacija.

Fig 16. Šta poslodavce najviše zabrinjava kada je riječ o zapošljavanju Roma – kumulativni % ključno i važno

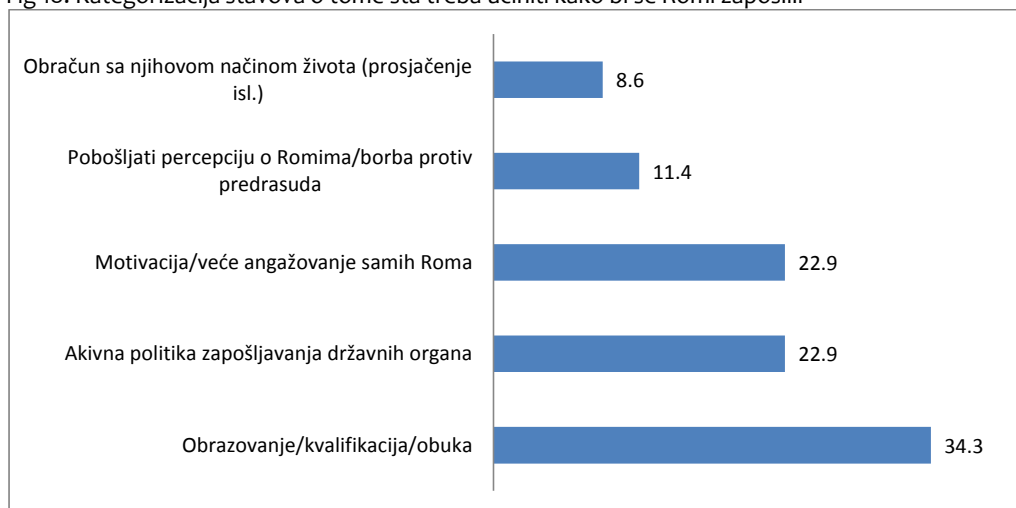
Kao najvažniji razlog/brigu za nezapošljavanje Roma u svojim preduzećima, oni koji ta preduzeća predstavljaju, identifikuju problem dodatne obuke Roma. Međutim, kao prepreke se, takođe, ističu činjenica/stav da bi neko u preduzeću morao posebnu pažnju da posvećuje zaposlenim Romima, kao i izražena nesigurnost/stav poslodavca da bi zapošljeni pripadnik romske populacije odgovorno obavljao svoj posao.

Fig 17. Šta bi konkretno još mogli nadležni da preduzmu kako bi se pospješilo zapošljavanje Roma?

-
- Da ih zaposle kao ostali narod i pruže im veće mogućnosti i podršku.
 - Da ih zapošljavaju kao i ostali narod i da im država pruži veće šanse za život i školovanje, kreditiranje.
 - Da porade na higijeni i obrazovanju.
 - Da se angažuju u poljoprivredi. Nemaju obrazovanje.
 - Da se sami zalažu za svoja prava koja imaju.
 - Da se više promovišu kroz medije, ističe njihov kvalitet.
 - Dodatno ih osposobiti da bi bili konkurenti na tržištu rada, posebno za zanate za koje su talentovani.
 - Dok god glasaju ne moraju da rade.
 - Država treba da uloži dodatne pare za njihovo zaposlenje, nagraditi preduzeća koja zapošljavaju Rome, smanjiti porez. Romi nisu lijeni već diskriminirani.
 - I pored ponuda za posao Romi su nezainteresovani.
 - Javne ustanove bi trebale više zapošljavati Rome i da tako daju primjer privatnim firmama.
 - Neodgovorni su, krađu ali se nadam da će se njihov položaj u društvu popraviti.
 - Ni protiv ni za njih. Neka ih Bog poživi.
 - Nije sve do države. Romi treba i sami da se angažuju. Oni kupuju romsku djecu da prose za njih i to su razrađeni lanci trgovine ljudima i prosjačenje.
 - Obavezno ih školovati.
 - Obratiti više pažnje na Rome, njihov status u državi i obrazovanje.
 - Obrazovanje Roma.
 - Poraditi na tome da se što više priključi redovnom obrazovanju.
 - Pripadnici romske populacije bi trebali više da se okrenu sebi, da se obrazuju i rade ono za šta su sposobni tj. da se samozapošljavaju a da im u tome pomogne država.
 - Problem su predrasude koje vladaju o Romima.
 - Rome prvo treba obrazovati da bi uopšte mogli da se uzmu u obzir za zapošljavanje.
 - Romi jesu diskriminirani ali oni koji hoće da rade mogu da nađu zaposlenje.
 - Školovanje Roma i otvaranje državnih preduzeća sa obavezom zapošljavanja Roma. Više pomoći od države i da se zabrani prošenje.
 - Školovanje Roma, motivacija za školovanje, sprovođenje mjera antidiskriminacije, stipendiranje.
 - Stvari će se vremenom same od sebe poboljšati.
 - To što su Romi ne treba da bude prepreka pri zapošljavanju, treba ih edukovati i socijalizovati za obavljanje različitih djelatnosti.
 - Treba poraditi na percepciji pogleda na tržište.
-

- Treba smanjiti predrasude i integrirati ih u poslovne tokove, edukovati ih i pripremiti za tržište rada.
- Treba zaposliti i pružiti podršku romskoj populaciji.
- Treba da se i oni sami uklope u društvo, a ne samo da kukaju.
- Ukoliko zadovoljavaju uslove treba ih zaposliti jer su poštteni i vrijedni.
- Uticati na svijest ljudi preko akcija i raditi na smanjivanju stereotipa.
- Omogućiti veća prava i obrazovati ih.

Fig 18. Kategorizacija stavova o tome šta treba učiniti kako bi se Romi zaposlili

Kategorizacijom odgovora predstavnika preduzeća na otvoreno pitanje, gdje su svojim riječima poslodavci predlagali mjere u cilju zapošljavanja Roma, opet, obrazovanje/kvalifikacija, se ističe kao ključni problem Roma. Od ostalih stavova istaknuto mjesto ima i zalaganje poslodavaca da država vodi aktivnu politiku, kao i da se poveća motivacija i angažovanje samih Roma. Konačno, poslodavci insistiraju, u manjoj mjeri, da se mora poboljšati percepcija javnosti kada je riječ o Romima, te da se moraju naći mjere koje bi nulifikovale tradicionalan način života.

Ključni analitički nalazi istraživanja

1. **Aktuelna Strategija Vlade kao i Akcioni plan** koji se tiče zapošljavanja, i uopšte, poboljšanja položaja Roma, nije dovoljno precizan i specificiran. Po sadržaju i namjeni, strateška dokumenta nijesu u stanju da ispune postavljene ciljeve usljed neprecizno definisanih instrumenata, mjera, kao i monitoringa implementacije.
2. Preduzeća u Crnoj Gori, inače, su **opterećena ekonomskom krizom** i pratećim problemima poslovanja.
3. Najveći problemi opštijeg karaktera, kada je riječ o preduzećima u Crnoj Gori, jeste **malo tržište i nedostatak izvora finansiranja**.
4. Prema vlastitoj procjeni, preduzeća obuhvaćena istraživanjem se mogu uglavnom okarakterisati kao **socijalno odgovorna preduzeća**.
5. Kada je riječ o rješavanju problema nezaposlenosti, uopšte, predstavnici preduzeća ističu da bi država trebala prema preduzećima da ima **aktivniju i liberalniju poresku politiku**.
6. Problemi nezaposlenosti pripadnika romske populacije su složeni i slojeviti. Sam **problem zapošljavanja nije samo problem po sebi**, već je sastavni dio ostalih problema kao što su: nizak nivo obrazovanja, problem državljanstva, specifičan romski tradicionalan način života, nedostatak motivacije i aspiracija samih Roma itd.
7. Istraživanjem smo utvrdili da **Romi sačinjavaju samo 1% od svih zapošljenih** u preduzećima koja su obuhvaćena istraživanjem.
8. Oko ¼ predstavnika preduzeća ističu da je **problem nezaposlenosti Roma 'izražen' problem u Crnoj Gori**.
9. Oko 2/3 predstavnika preduzeća smatraju da u Crnoj Gori postoji **problem diskriminacije Roma**.
10. Zanimljivo je da predstavnici preduzeća smatraju da je **položaj Roma u Crnoj Gori značajno bolji u odnosu na zemlje regiona**.
11. **Problem niskog obrazovanja, nedostatka vještina i predrasuda prema Romima** su ključni problemi u Crnoj Gori kada je riječ o zapošljavanju Roma.
12. Kao ključnu mjeru u pospješivanju zapošljavanja Roma, predstavnici preduzeća identifikuju **unaprijeđenje njihovog obrazovanja i kvalifikacija**.
13. Sa ličnog stanovišta, kao najveće probleme potencijalnog zapošljavanja Roma u svojim preduzećima, ispitanici vide problem **dodatne obuke, problem dodatne pažnje u samim preduzećima, i problem odgovornosti Roma koji bi se zaposlili**.
14. Konačno, predstavnici preduzeća u otvorenoj formi, preporučuju da se mora rješavati najprije **problem obrazovanja Roma** kako bi se pospješilo njihovo zapošljavanje. Od ostalih mjera,

predstavnici preduzeća, hijerarhijski, preporučuju: aktivnu politiku zapošljavanja Roma od strane Vlade i nadležnih državnih organa, povećani stepen motivacije i angažovanja samih Roma, promjene u percepciji i predrasudama prema Romima, te aktivnosti koje se preduzimaju sa ciljem promjene tradicionalnog načina života Roma.

Primjeri iz prakse

- Bugarska: mjere javne politike i izvori finansiranja

Politika integracije romske zajednice u Bugarskoj je utemeljena na Nacionalnoj strategiji integracije Roma. Pored toga, ostale javne politike, posebno socijalna politika, sadrže komponente koje se odnose na marginalizovane zajednice i njihove probleme, posebno na Rome i ostale nacionalne manjine. Imajući u vidu višegeneracijsko i strukturalno siromaštvo na strani romske zajednice, zapošljavanje ima centralnu ulogu u kontekstu socijalnog uključivanja, posebno u pogledu kreiranja mjera za povećanje zapošljivosti marginalizovanih društvenih grupa.

U Bugarskoj je država ključni pružalac socijalnih usluga i usluga zapošljavanja, dok je uloga lokalne uprave i nevladinih organizacija sekundarnog karaktera i uglavnom se materijalizuje kroz savjetovanje i učešće u kreiranju javnih politika i programa namijenjenih korisnicima iz marginalizovanih zajednica. Bugarski model socijalne politike se temelji na neoliberalnom ekonomskom modelu koji je u periodu tranzicije rezultirao visokom nezaposlenošću i socijalnim raslojavanjem koje je najviše pogodilo upravo vulnerabilne zajednice, uključujući Rome koji zvanično čine 4,9% ukupnog stanovništva Bugarske. Stopa siromaštva u Bugarskoj (20,7%) je, iako u opadanju, jedna od najviših u EU, dok oko 35% Bugara živi u teškim materijalnim uslovima.

Najveći problemi s kojima se suočava romska populacija - kao i manjinske zajednice uopšte - su siromaštvo, nezaposlenost i diskriminacija u pristupu zapošljavanju i obrazovanju, što je jasno imajući u vidu da nedostatak odgovarajućeg obrazovanja dovodi do problema sa zapošljavanjem. Specifično za lokalni kontekst je i to što Romi rijetko govore bugarski jezik. Na stepen njihove integracije utiču i česte migracije; veliki udio Roma obavlja sezonske poslove u susjednim zemljama i zemljama članicama EU. Naime, podaci pokazuju da 80% romskih imigranata se prijavljuje za sezonske poslove u poljoprivredi, u Španiji i Grčkoj, dok 20% njih (uglavnom Roma koji su porijeklom iz Turske) boravi više od šest mjeseci u Velikoj Britaniji, Belgiji ili Francuskoj radi obavljanja privremenih i povremenih poslova.

Uključivanje Roma u društveni i ekonomski život zemlje u takvim uslovima predstavlja izazov *per se*, koji je prepoznat i adresiran kroz javne politike u većoj mjeri nego u nekim drugim članicama EU (na primjer, u Britaniji), što se dijelom potvrđuje i kroz broj dokumenata (više od 30), inicijativa i intervencija koje su posebno usmjerene prema ovoj zajednici. Recimo, Nacionalna strategija integracije Roma (NRIS) je praćena detaljnim planovima akcije koji se naslanjaju na ključne strategije EU u ovoj oblasti, ali i na Dekadu uključivanja Roma i mogućnosti korišćenja evropskih strukturalnih fondova (ESF).

Problemi koji se vezuju za primjenu ovih politika potiču od nedovoljnih ljudskih resursa i stabilnih izvora finansiranja, ali i od slabo razvijene podrške koja dolazi od većinske populacije, usljed nerazvijene filantropije i društveno odgovornog poslovanja. Ono, pak, po čemu se Bugarska prepoznaje u ovom kontekstu jeste dobro korišćenje programa i fondova EU za potrebe jačanja zapošljivosti romske zajednice, poput evropskih strukturalnih fondova, Progress Programa, programa Mladi u akciji (*Youth in*

Action), *Daphne III* programa i programa *Evropa za građane* (Europe for Citizens), te inicijativa poput programa Instituta za otvoreno društvo *Making the Most of EU Funds for Roma*.¹ Imajući u vidu njihov obuhvat, tematski fokus i raspoloživa sredstva, ovi programi su sa razlogom postali jedan od ključnih izvora finansiranja projekata inkluzije Roma nakon ulaska Bugarske u EU 2007.

Operativni program za razvoj ljudskih resursa koje je razvilo Ministarstvo rada i socijalne politike Vlade Bugarske (*ESF Operational Program for Human Resource Development*)² namijenjen je poboljšanju zapošljavanja, obrazovanja, kvalifikacija, socijalne uključenosti i jednak pristup socijalnim i zdravstvenim uslugama za opštu populaciju, a posebno za ranjive grupe. Iako je program baziran na načelu jednakosti svih građana Bugarske, on naglašava važnost poboljšanja vaspitanja i obrazovanja za romsku djecu, kao i poboljšanje vještina Roma radi veće zapošljivosti i povezivanja sa tržištem rada.

Evropski fond za regionalni razvoj (*European Regional Development Fund - ERDF*) predstavlja operativni program namijenjen jačanju potencijala za regionalni razvoj. Kao takav, ovaj program pruža mogućnosti za rješavanje ključnih problema sa kojima se suočava romska zajednica u Bugarskoj – neriješen stambeni status, siromaštvo, visoka nezaposlenost, nedostatak obrazovanja, otežan pristup socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti. Neke od aktivnosti na planu integracije Roma finansiraju se u sklopu Prioriteta 1: *Održivi i integrisani urbani razvoj* (Mjera 1.1. Razvoj socijalne infrastrukture; Mjera 1.2. Socijalno stanovanje) i Prioriteta 4: *Lokalni razvoj i saradnja*.

Program ruralnog razvoja (*Rural Development Programme - RDP*),³ je takođe relevantna za pitanja zapošljavanja i integracije Roma, posebno kada je u pitanju Prioritet 3 programa: Poboljšanje kvaliteta života u ruralnim područjima i diverzifikacija ruralne ekonomije, kao i Prioritet 4: Implementacija strategija lokalnog razvoja. Ono što je zanimljivo u vezi sa ovim Programom jeste to što je posebno usmjeren na marginalizovane grupe, kao što su Romi, i što predviđa posebne mjere informisanja ovih zajednica o tome šta je RDP, kako se isti može koristiti i koje benefite donosi, kako bi pružili informacije i podršku koja je dostupna pod RDP. Zahvaljujući korišćenju ovog programa, pokrenuto je više biznis start-up inicijativa koje su prepoznate kao primjeri dobre prakse u pogledu ekonomskog osnaživanja i podrške romskoj zajednici.

- **Ujedinjeno Kraljevstvo Velike Britanije i Sjeverne Irske: Lokalna tijela za zapošljavanje Roma - primjer Ealing vijeća, Zapadni London**

Institucionalna podrška za ugrožene zajednice u Ujedinjenom kraljevstvu (UK) definisana je na nivou javnih politika, a u skladu sa *Evropskim okvirom za izradu nacionalnih strategija integracije Roma 2020*. Međutim, za UK je specifično to što nije usvojila integralni dokument koji tretira pitanja integracije romske populacije, tj. Nacionalnu strategiju inkluzije Roma, već je to pitanje adresirala kroz set pojedinačnih dokumenata dizajniranih prema potrebama Roma. Takve politike, tj. dokumenti postoje na nivou obrazovanja, zdravstva, socijalne zaštite, stambene i anti-diskriminacione politike, što donosiocima odluka pruža veću fleksibilnost i mogućnost kreiranja specifičnih mjera za otklanjanje nejednakosti između Roma i ne-Roma unutar šire politike socijalnog uključivanja.

¹ <http://www.opensocietyfoundations.org/about/programs/making-most-eu-funds-roma>

² <http://www.eufunds.bg/en/page/11>

³ [http://seerural.org/1documents/Strategic_Documents2/Bulgaria/RURAL%20DEVELOPMENT%20PROGRAMME%20\(2007-2013\).pdf](http://seerural.org/1documents/Strategic_Documents2/Bulgaria/RURAL%20DEVELOPMENT%20PROGRAMME%20(2007-2013).pdf)

Međutim, ne postoje određene politike ili mjere koje su posvećene uključivanju na tržište. Ovaj nedostatak se u praksi prevazilazi kroz funkcionisanje posebnih radnih tijela na lokalnom nivou, osmišljenih sa ciljem da doprinesu jačanju socijalne mobilnosti i boljem pristupu zapošljavanju za romsku zajednicu. Jedno od takvih tijela je i Ealing vijeće u Zapadnom Londonu, u okviru kojeg funkcionise Odjeljenje za ekonomski razvoj i obnovu, a koje je, uopšteno posmatrano, zaduženo za unaprijeđenje lokalnog razvoja, uključujući i urbani razvoj, privredni promet i dobrobit lokalnog stanovništva. Najvažnija funkcija ovog tijela se ogleda u tome što ono strateški radi na rješavanju pitanja nezaposlenosti na lokalnom nivou, kroz smanjivanje diskrepanci između ponude i tražnje na tržištu, ali i kroz analizu efekata primjene određenih politika i razvoj odgovarajućih rješenja, sa akcentom na lica koja se suočavaju sa najvećim preprekama u zapošljavanju.

Partnerstvo i koordinacija su ključni za funkcionisanje ovog tijela, prije svega u kontekstu povezivanja sa organizacijama koje su pružaoci lokalnih usluga i vještina zapošljavanja, ali i sa drugim relevantnim tijelima na nivou lokalne uprave, npr. sa tijelima koja su zadužena za dječiju zaštitu i rad sa porodicama). Ovaj vid partnerstva uključuje razmjenu informacija i podataka, kao i razvoj zajedničkih projekata i ideja vezanih za posredovanje u zapošljavanju i razvoj ličnih vještina i znanja. Jedan od ključnih projekata Ealing vijeća nosi naziv *Novi putevi za rad u Zapadnom Londonu (New Pathways to Work in West London)* kojim se nastoji pokazati da rješenje za rad sa marginalizovanim zajednicama, posebno sa Romima, ne treba tražiti samo u kreiranju novih radnih mjesta, već u tome da se razvije novi sistemski pristup procesu zapošljavanja i razvoja vještina. Jedan od konkretnih koraka na tom 'putu' je izrada i primjena programa obrazovanja i osposobljavanja koje će osigurati da ova lica razviju vještine koje tržište rada zahtijeva, zatim formiranje multidisciplinarnih timova za podršku zapošljavanju, kao i povezivanje sa drugim uslugama koje su nezaobilazne u integraciji marginalizovanih zajednica, kao što su stanovanje, obrazovanje i zdravlje. Osim toga, projekat snažno zagovara jačanje veza sa organizacijama iz neprofitnog sektora koje rade sa vulnerabilnim grupama kao što su etničke zajednice, osobe sa invaliditetom ili izbjeglice.

Osim Ealing vijeća, na teritoriji Londona postoje i drugi centri/organizacije koje djeluju na sličan način: Jobcentre Plus, zatim visokoškolske ustanove i ustanove za obrazovanje odraslih, agencije za zaštitu mentalnog zdravlja, agencije za pružanje podrške u učenju licima sa mentalnim i/ili tjelesnim invaliditetom. Ono što se i ovdje primjećuje kao potencijalni problem jeste nedostatak sistemske i dosljedne komunikacije i saradnje, a usljed nedostatka kontinuiranih izvora finansiranja i ograničenih ljudskih resursa.

- Španija : Socijalna politika u funkciji rješavanja položaja Roma -

Uprkos nedostatku preciznih podataka, procjenjuje se da romska zajednica u Španiji broji približno 750.000 ljudi i da se uglavnom sastoji od urbane i relativno mlade populacije. Iako Španija preduzima određene mjere na planu poboljšanja položaja ove zajednice, kao što je odobravanje državljanstva Romima, ekonomski i socijalni uslovi u kojima Romi žive i dalje su nepovoljni u odnosu na ostatak stanovništva. Iako je ekonomska kriza snažno pogodila Španiju u cjelini, njene efekte najviše osjećaju pripadnici marginalizovanih zajednica. Ilustracije radi, stopa nezaposlenosti u 2013. godini je iznosila 20,9% na nivou ukupne populacije u Španiji, dok je na nivou romske populacije iznosila 36,4%. Osim toga, Romi su uglavnom angažovani na obavljanju privremenih i povremenih poslova ili poslova sa skraćenim radnim

vremenom. Gotovo 8 od 10 romskih domaćinstava živi u relativnom siromaštvu, 14,5% romske populacije je nepismeno, a 30,6% nema formalno obrazovanje (u poređenju sa 9,7% na nivou opšte populacije).⁴

Kao što je naprijed pomenuto, specifičnost Španije je u tome što 'model punog državljanstva' romske populacije omogućava integrisanje sistema socijalne politike sa ciljanim politikama u posebnim oblastima integracije Roma, po principu *eksplicitnog, a ne ekskluzivnog targetiranja* Roma. Ovaj princip je ugrađen u većinu socijalnih programa usmjerenih na ranjive grupe, uključujući i one u kojima se eksplicitno pominje romska populacija. Na primjer, Ženski institut (Women's Institute) koristi sredstva iz ESF za rješavanje pitanja rodne diskriminacije i nasilja, uključuje i pitanje dvostruke diskriminacije koje trpe Romkinje kao pripadnice ženskog roda i pripadnice nacionalne manjine. Na takvom principu se temelje i drugi programi, poput ACCEDER programa koji se odnosi na poboljšanje pristupa Roma tržištu rada, i daju pozitivne efekte. Ovaj program se finansira kroz evropske strukturne fondove, a realizuje ga Vlada Španije u saradnji sa fondacijom Sekretarijat Dekade Roma. Ostali programi su više usmjereni na Romkinje i takođe su se pokazali uspješnim u adresiranju problema i potreba upravo ovog dijela romske populacije (SARA i CLARA).

Ono što je, pak, problematično jeste što i pored dobro razvijenih socijalnih programa i projekata, sredstva iz evropskih strukturnih fondova koristi mali broj nevladinih organizacija koje su usko profilisane za bavljenje pitanjima inkluzije Roma, sa izuzetkom Sekretarijata Dekade Roma i organizacija humanitarnog karaktera, kao što su Crveni Krst Španije ili Caritas koje imaju u svom strateškom fokusu integraciju Roma. Tako, na primjer, krovna organizacija romskih NVO, Romski nacionalni savjet u Španiji, do sada nije imao pristup evropskim strukturnim fondovima. Imajući u vidu ovakav pristup, može se reći da su pitanja Roma na kvalitetan način prepoznata kroz instrumente socijalne politike. Međutim, preduslov za njihovu uspješnu primjenu svakako jeste razvijen romski društveni pokret koji je dobro integrisan u procese društvenih promjena i koji bi trebalo da obezbijedi da raznolika romska populacija u zemlji bude na adekvatan i djelotvoran način obuhvaćena javnim politikama i njihovim instrumentima.

S tim u vezi, važno je raditi na izgradnji kapaciteta u romskim organizacijama kako bi im se omogućio veći pristup fondovima EU, a imajući u vidu da koncentrisanje sredstava i aktivnosti u pojedinačnim organizacijama može biti prepreka izgradnji kapaciteta civilnog sektora u cjelini i djelovati ograničavajuće na mogućnosti romskih organizacija da efektivno učestvuju u procesima donošenja odluka.

- **Srbija: institucionalni okvir za rješavanje problema Roma
– uloga Kancelarije za inkluziju Roma AP Vojvodine**

Sa ciljem unapređenja položaja Roma u oblastima obrazovanja, zapošljavanja, zdravstva, stanovanja, ljudskih i drugih prava, kao i stvaranja uslova za uključivanje Roma u sve sfere društvenog, javnog i političkog života u Autonomnoj Pokrajini Vojvodini je 2006. godine osnovana Kancelarija za inkluziju Roma koja se finansira iz budžeta Pokrajine. Kancelarija se bavi sprovođenjem, nadziranjem i primjenom Strategije za integraciju Roma Republike Srbije i realizacijom akcionih planova na teritoriji Pokrajine; koordinira različite projekte za integraciju Roma u kojima učestvuju pokrajinski resori zaduženi za pitanja nacionalnih i etničkih manjina; ostvaruje saradnju s Nacionalnim savjetom Roma i Savjetom za integraciju Roma u AP Vojvodina, kao i sa odgovarajućim organizacijama i organima na nacionalnom i regionalnom nivou, priprema programe aktivnosti u vezi s integracijom Roma u Pokrajini i organizuje seminare, savjetovanja i okrugle stolove o pitanjima vezanim za romsku zajednicu. Glavni cilj Kancelarije jeste

⁴ www.gitanos.org/upload/60/99/empleo_e_inclusion_social.pdf

rješavanje problema s kojima se Romi suočavaju, prije svega kroz model njihovog ekonomskog osnaživanja i punopravnog uključivanja u društvo.

Kada su u pitanju specifične aktivnosti vezane za povećanje zapošljivosti Roma, Kancelarija u saradnji sa Pokrajinskim sekretarijatom za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova i Nacionalnom službom za zapošljavanje, raspisuje namjenske oglase za samozapošljavanje i pruža stručnu i finansijsku pomoć Romima da pokrenu privrednu djelatnost na temelju koje će samostalno privređivati. Prilikom raspisivanja oglasa kojima se Romi podstiču da budu preduzetnici, Kancelarija sprovodi detaljnu analizu potreba i uslova koje kandidati treba da ispune. Na temelju tih uslova, primjenjuju se mjere afirmativne akcije koje se ogledaju u tome što pripadnici romske nacionalnosti koji se jave na oglas ne moraju položiti visoke materijalne i finansijske garancije za pokretanje posla, niti za to obezbijediti žirante, već sama Kancelarija jamči za njih, odnosno preuzima odgovornost da će se ukoliko posao ne uspije, dobijena sredstva vratiti prodajom kupljenih nepokretnosti. Na inicijativu Kancelarije, Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova je ustanovio poseban sektor čiji poslovi su koncentrisani na zapošljavanje Roma. Rezultati rada Kancelarije na ekonomskom osnaživanju Roma su prepoznati na teritoriji cijele Vojvodine i ogledaju se u preko 50 otvorenih firmi u Vojvodini, čiji su vlasnici i zaposleni Romi.

Zaključci i preporuke

Romske zajednice, u zemlji, regionu i na nivou EU, i dalje se suočavaju sa višestrukim preprekama i problemima vezanim za socijalnu isključenost. Problemi koji se odnose na zapošljavanje, konkretno, tijesno su povezani sa širim pitanjima kao što su nedostatak obrazovanja, nesigurno stanovanje, nezadovoljavajući zdravstveni status i diskriminacija.

U prethodnim poglavljima smo pokazali da se bez obzira na to što različite zemlje imaju različite politike inkluzije i različite demokratske strukture za njihovu primjenu, gotovo izvjesno sve suočavaju sa sličnim izazovima u integraciji Roma. Ovo posebno važi za zapošljavanje, imajući u vidu da se ovaj segment politike integracije brzo mijenja usljed ekonomskih promjena i dinamike opštih reformi. Ipak, iako su specifičnosti različitih ranjivih grupa u načelu slične, prakse zemalja kroz koje se te specifičnosti adresiraju se prilično razlikuju, usljed dejstva brojnih političkih, pravnih, ekonomskih i kulturnih činilaca koje su osnov za izgradnju tih praksi. Po tom principu se osnova različitih radnih pristupa i praksi inkluzije Roma koje smo, npr. identifikovali u Bugarskoj, ne može u potpunosti primijeniti u Velikoj Britaniji.

Sa druge strane, postoje i jasne tačke konvergencije koje se ogledaju u potrebi za efikasnom komunikacijom i uključivanjem marginalizovanih zajednica, promovisanjem jednakog tretmana tih zajednica i redovnoj razmjeni iskustava između relevantnih partnera. Kao takve, ove prakse predstavljaju korisnu referentnu tačku kako za kreatore javnih politika, tako i za one koji ih implementiraju u praksi, bez obzira na to da li su u svom radu usmjereni samo na Rome i Romkinje ili na marginalizovane zajednice uopšte. Pri tome je važno imati na umu održivost pojedinih praksi i kapacitete za njihovu primjenu, koji se razlikuju na nivou samih zemalja, ali i na nivou različitih lokalnih zajednica u svakoj zemlji pojedinačno.

Ovo je posebno važno kada se ima u vidu da mjere i programi aktivnog zapošljavanja najčešće ne traju u vremenskom periodu koji je dovoljno dug za razvoj novih vještina, promjenu ponašanja i stavova većinske populacije, kao ni za promjenu organizacione kulture poslodavaca u pravcu inkluzivnih praksi. U tom smislu, svaki projekat, program i politika moraju biti zasnovani na dotadašnjim postignućima, što zahtijeva razvijanje institucionalne memorije i učenja, posebno unaprijeđenje evaluacije i praćenja, organizovano i ažurirano vođenje evidencija ili forume za učenje iz različitih iskustava.

Ključna pouka za poboljšanje zapošljivosti Roma, utemeljena kako na analizi strategija/akcionih planova i stavova poslodavaca u Crnoj Gori, tako i na praktičnim primjerima iz Bugarske, Velike Britanije, Srbije i Španije, jeste potreba za razvijanjem integrisanog pristupa, kojim bi se osigurala održivost i istovremeno rješavao niz drugih društvenih potreba u oblasti obrazovanja, zdravlja, stanovanja, građanske i političke participacije i borbe protiv diskriminacije. Osim toga, pažnju treba posvetiti i multidisciplinarnom radu koji može da omogući primjenu takvog integrisanog pristupa u praksi.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-86-85803-20-8
COBISS.CG-ID 27390992